

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΔ'.

ΟΙ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ

I

Ζώντας τήν ἴδιαν ἐποχή οἱ ἐπικούρειοι ἀντιμετώπισαν τὰ ἴδια μέ τούς στωϊκοὺς προβλήματα.

Ἔπρεπε καί αὐτοὶ νὰ τοποθετήσουν τὸ ἀπομονωμένο, τὸ ἀπορφανισμένο ἄτομο μέσα στὸν ἀχανῆ ἐλληνιστικὸ καὶ βραδύτερα ρωμαϊκὸ κόσμο. Ἔπρεπε δλοκληρωτικὰ μέσα ἀπὸ τὸ ἄτομο νὰ ἀντλήσουν τις λύσεις, γιατί ἀπὸ πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν μπορούσαν νὰ τις ἀντλήσουν. Ἔπρεπε μέσα στὸ ἄτομο νὰ βροῦν τις δυνάμεις πού θὰ τὸ οἰάκιζαν στὴ νέα ζωὴ καὶ θὰ τὸ ὠπλιζαν ἀπέναντι τῶν δεινῶν της. Καὶ θέλησαν καὶ οἱ δύο, γιὰ νὰ τὸ σώσουν ἀπὸ τὰ δεινὰ αὐτά, νὰ τὸ ὑψώσουν στὴν περιοχή τῆς ἀπομόνωσης καὶ τῆς ἀταραξίας.

Οἱ στωϊκοὶ γιὰ νὰ βροῦν τις λύσεις αὐτὲς προσφύγανε στὸν Σωκράτη καὶ στοὺς κυνικοὺς καὶ γιὰ ὠρισμένα προβλήματα καὶ στὸν Ἡράκλειτο. Οἱ ἐπικούρειοι καταφύγανε πρὸ παντὸς στὸ Δημόκριτο, ἀλλὰ ἔχουν ἀναμφισβήτητα δεσμοὺς καὶ μέ τούς κυρηναϊκοὺς. Ἡ διαφορὰ τῶν πηγῶν τους προσδιορίζει ἀμέσως καὶ τὴν ἀντίθεσή τους.

Ἔτσι τὴν ἴδιαν ἐκείνην ἐποχή, ἀπὸ τὸν 30 π. Χ. αἰῶνα ὡς τὸν 20 μ. Χ., δύο ἀντίθετες κοσμοθεωρίες ἀναπτύσσονται μέ τὴν πρόθεση νὰ ὑπηρετήσουν ἓναν πολὺ γενικὸ, ἀλλὰ κοινὸ σκοπὸ, τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου, πού ἐγκεῖται ὁμως κατ' αὐτοὺς σὲ κάτι συγκεκριμένο, στὴν ἀταραξία.

Ὁ Ἐπίκουρος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς, γεννήθηκε στὴ Σάμο τὸ 341 π. Χ. Τὸ 306 ἔρχεται στὴν Ἀθήνα καὶ ἀγοράζει ἓνα κτῆμα, πού ἔγινε ὁ περίφημος Κῆπος τοῦ Ἐπικούρου. Στὰ μετεγενέστερα χρόνια οἱ ἐπικούρειοι ὀνομάζονται γι' αὐτὸ «οἱ ἀπὸ τῶν κήπων». Γύρω του μαζεύεται ἓνας κύκλος ἀπὸ φανατικοὺς φίλους, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, πού ἔδωσαν ὅλοι μαζί ἓνα παράδειγμα ἐκλεπτισμένου βίου, πού δὲν ξέφυγε ποτὲ ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς εὐπρέπειας, τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἀληθινῆς ἀρετῆς.

Ὁ Ἐπίκουρος διδάσκει ἐπὶ τριανταεξή χρονία καὶ ἡ βαθειὰ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας του ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες σχεδὸν ἀναλλοίωτη μεταλαμπάδευση τῆς διδασκαλίας του. Πέθανε τὸ 270 π. χ., ὕστερα ἀπὸ μιὰ μακριὰ καὶ ὀδυνηρὴ ἀρρώστια, πού τὴν ὑπόφερε μὲ θαυμαστὴ καρτερία καὶ ψυχικὴν ἡρεμία. Μετὰ τὸ θάνατό του, στοὺς ἴδιους κήπους, συνεχίζεται ἡ ζωὴ τῆς σχολῆς μὲ πρῶτο σχολάρχῃ τὸν Ἑρμαρχο. Στὰ μέσα τοῦ δεύτερου αἰῶνα ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου ἀρχίζει καὶ ἐπιβάλλεται καὶ στὴ Ρώμη. Στὸ τέλος τοῦ δεύτερου καὶ ὡς τὴ μέση τοῦ πρώτου αἰῶνα σημαντικώτερος ἐκπρόσωπος τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπικουρείων πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ μεγάλος λατῖνος ποιητῆς Λουκρήτιος, πού μὲ τὸ διδακτικὸ του ἔπος *De natura rerum* ἀποθανάτισε τὴ διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου.

II

Ἡ ἀξία τῆς γνώσης.— Ἄν στοὺς στωϊκοὺς ἦταν φανερό, ὅτι κύριος σκοπὸς των δὲν ἦταν ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ ἡ ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς, ὄχι ἡ σοφία τῆς θεωρίας, ἀλλὰ ἡ σοφία ζωῆς (*Lebensweisheit*), αὐτὸ γίνεται ἀκόμη πιὸ φανερὸ στὰ ἔργα τῶν ἐπικουρείων. Ἐδῶ πιά φθάνομε συχνὰ στὴν ἄρνηση καὶ συχνότερα στὴν ἀδιαφορία γιὰ τὴ γνώση. Κάποτε φθάνομε καὶ στὸν ἔπαινο τῆς ἀγνοσίας «Μακαρίζω σε ὅτι καθαρὸς πάσης παιδείας ἐπὶ φιλοσοφίαν ὤρμησας» (*Ussener, 137, 21*). Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη τῶν ἐπικουρείων κύριον σκοπὸν δὲν ἔχει τὴ γνώση τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἀλλὰ τὴν κατάλυση τῶν προλήψεων, τὴν ἐξαφάνιση τοῦ δέους, πού καταλάμβανε τοὺς ἀνθρώπους, ὅσο ἀκόμη ἐπίστευαν πὼς θεοὶ καὶ δαίμονες κινοῦν τὴ φύση. Ἡ στερέωση τῆς φυσικῆς νομοτέλειας ἔχει γιὰ ἀποτέλεσμα τὸ ἄδειασμα τῆς φύσεως ἀπὸ θεοῦ καὶ γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀξίζει πρὸ παντὸς ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπικουρείους καλλιεργοῦνται μόνον ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πού ὑπηρετοῦν αὐτὸ τὸ σκοπὸ.

Ἄλλὰ ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη εἶναι χρήσιμη καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο πρακτικὸ σκοπὸ. Βοηθαεὶ στὴ θεραπεία τοῦ σώματος, στὴν ἀποτροπὴ φυσικῶν πόνων καὶ ἔτσι πάλι συμβάλλει στὴν ἀταραξία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιὰ θεωροῦν οἱ ἐπικουρείοι τὰ γνωσιολογικὰ καὶ τὰ λογικὰ προβλήματα. Εἶναι ὅλα ἀναγκαῖα προπαρασκευαστικὰ στάδια τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἄς διαιροῦν τὴν ὅλη φιλοσοφία σὲ τρία φαινομενικὰ ἰσότιμα μέρη, τὸ κανονικὸν πού πε-

ριλαμβάνει τὰ προβλήματα κυρίως τῆς γνώσης, τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν (Διογ. Λαερτ. X, 19).

Ὁ ὕλισμὸς τῶν ἐπικουρείων.— Ἐν καὶ τόσο ἀντίθετοι οἱ στωϊκοὶ καὶ οἱ ἐπικουρείοι ἔχουν στὴν ἀφετηρία τους ἓνα κοινὸ θεμέλιο· εἶναι ὕλιστές. Ὅ,τι ὑπάρχει εἶναι ὕλη. Ἀκόμη καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνα εἶδος τῆς ὕλης. Ἀκόμη καὶ ὁ θεὸς εἶναι ἐνσαρκωμένος σὲ κάτι ὕλικό, στὸ ἡρακλείτειο πῦρ γιὰ τοὺς στωϊκοὺς, σὲ μιὰ τέλεια ἀνθρώπινη μορφή γιὰ τοὺς ἐπικουρείους.

Ἡ ὕλιστικὴ αὐτὴ ἀφετηρία προσδιορίζει φυσικὰ καὶ τὴ γνωσιολογία τῶν ἐπικουρείων. Ἐνῶ ὅμως οἱ στωϊκοὶ, συνδυάζοντας τὸν ὕλισμό τους μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ λόγου ἀκολουθοῦν στὴ γνωσιοθεωρία τους τὴ μεγάλη σωκρατικὴ παράδοση, οἱ ἐπικουρείοι, πού ἀγνοοῦν τὴν ἔννοια τοῦ λόγου, πού δὲν δέχονται πὼς ἡ ὕλη διατρέχεται ὅλη ἀπὸ τὴν νομοτέλεια καὶ τὴ σπερματικὴ δύναμη τοῦ λόγου, ἀκολουθοῦν στὴ γνωσιοθεωρία τους τὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Πρωταγόρα.

Ἡ γνωσιολογία τους.— Γιὰ τοὺς ἐπικουρείους ἡ γνώση δὲν συντελεῖται στὴν ἔννοια ἀλλὰ στὴν ἀντίληψη· στὴν ἀντίληψη πού εἶναι καθαρὴ, σαφὴς, πού ἔχει ἐνάργεια (Usener 179, 18). Ἡ ἔννοια, πηγάζει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη ὁμοίων ἀντιλήψεων. Ἐτσι πλησιάζομε στὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Hume. Τὶς ἔννοιες τὶς ὀνομάζει ὁ Ἐπίκουρος «προλήψεις», γιὰ τὴν ἀποτελοῦν «μνήμην τοῦ πολλάκις ἔξωθεν φανέντος» (Διογ. Λαερτ. X, 1, 33). Ἡ ἐνάργεια τῶν ἀντιλήψεων ἐξασφαλίζει καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν ἐννοιῶν. Ὅταν τώρα ἀπὸ τὶς ἔννοιες προχωροῦμε πρὸς τὴν ἀναζήτηση τῶν αἰτίων, ὅταν συλλογιζόμεσθε μετὰ ἀφετηρία τὶς ἔννοιες, τότε φθάνομε σὲ τὶς ἐξηγήσεις τῶν φαινομένων πού τὶς ὀνομάζουν οἱ ἐπικουρείοι «δόξας ἢ ὑπολήψεις». Σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς γνωστικῆς διαδικασίας μπορεῖ νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ πλάνη, γιὰ τὴν δὲν ἐξαρκεῖ ἡ ἐνάργεια τῆς ἀντίληψης γιὰ νὰ τὴν προστατεύσῃ ἀπὸ αὐτήν. Ἡ δόξα θεμελιώνεται στὴ μακρὰν ἐμπειρία, πού μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ πρὸς τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ πού δὲν ἀποκλείει ἀπόλυτα καὶ τὴν πλάνη.

Μιὰ τέτοια γνωσιοθεωρία θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσῃ, ὅπως ὀδήγησε τὸν Πρωταγόρα, στὴ σχετικότητα τῆς γνώσης. Ἡ ἀντίληψη, ὅσο ἐναργὴς καὶ ἂν εἶναι, εἶναι πάντα ὑποκειμενικὴ καὶ ἡ ὑποκειμενικότητά αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὴ σχετικότητα τῆς γνώσης πού ἀπὸ αὐτὴν προκύπτει. Ὁ Ἐπίκουρος ὅμως θεωρεῖ πὼς ἡ ἐναργὴς ἀντίληψη ἀποδίδει μηχανικὰ τὴν πραγματικότητα, ἔχει δηλαδὴ ἀπόλυτην ἀντικειμενικότητα. Ἐξηγεῖ ὅμως τὴ σχετικότητα τῆς γνώσης ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι κάθε ἀντικείμενο ἔχει πολλὰ ὄψεις καὶ ὅτι κάθε ἄνθρωπος τὸ βλέπει ἀπὸ διαφορετικὴν ὄψη. (Usener 180, 10).

Χρειάζεται όμως έξ' άλλου ό 'Επίκουρος νά ξεφύγη από τήν απόλυτη σχετικότητα· και αυτό βέβαια τό επιχειρεί, αλλά δέν τό κατορθώνει, μέ τόν Ισχυρισμό, πώς ό σοφός βλέπει τό αντικείμενο κάθε φορά από τή σωστήν όψη. Συνεπέστεροι φαίνονται οί επίκουροι εκεί πού αναγνωρίζουν, πώς μέ βάση τή γνωσιοθεωρία τους δέν θεμελιώνεται ή αντικειμενική γνώση. 'Η τελευταία αυτή, ως πρός τά αισθητά τουλάχιστον, έχει ως προϋπόθεση τήν απόλυτην ισχύ του νόμου τής αιτιότητας. Μιά απόλυτη ισχύς όμως δέν μπορεί νά θεμελιωθῆ στήν άπλήν επανάληψη τών φαινομένων πού διατηρεῖ ή μνήμη. Γι' αυτό και ό 'Επίκουρος για τά πλείστα, για όλα πάντως τά μερικώτερα φυσικά φαινόμενα, δέν δίνει μιá μόνον εξήγηση, αλλά παραδέχεται ως δυνατές πολλές έκδοχές. 'Αντίθετα όμως, για μερικά βασικά γεγονότα, για τή γένεση του κόσμου, τή σύστασή του και τήν εξέλιξή του, εκεί, χωρίς γνωσιοθεωρητική θεμελίωση, προβαίνει δογματικά στη διαπίστωση και τήν εξήγησή τους, σαν νά ἴσχυε ως απόλυτη κατηγορία του λόγου, ή αιτιότητα. (Διογ. Λαέρτ. X, 1, 78).

Εἶναι πραγματικά χαρακτηριστικό πώς ό 'Επίκουρος, αντίθετα πρός τόν 'Αριστοτέλη και τους στωϊκούς, άρνεῖται κάθε τελολογικήν έρμηνεία του κόσμου και προσκολλάται στη μηχανική έρμηνεία του Δημοκρίτου.

III

'Η άτομική σύσταση του κόσμου.— Δύο στοιχεῖα γνωρίζει και ό 'Επίκουρος, τά άτομα και τό κενό μέσα στο όποῖον τά άτομα κινούνται. "Άπειρα εἶναι τά άτομα και άπειρο τό κενό. "Άλλο τίποτε δέν υπάρχει. Αὐτά και οί ιδιότητές των, οί οὐσιώδεις και αναγκαῖες όπως εἶναι ή μορφή, τό μέγεθος, τό βάρος πού ονομάζονται «συμβεβηκότα» και οί τυχαῖες, όπως τό χρώμα, πού ονομάζονται «συμπτώματα.» (Διογ. Λαέρτ. X 1, 54).

'Από τή μηχανική κίνηση τών ατόμων, πού όλα μαζί φέρονται αἰωνίως πρός τά κάτω, από τήν σύγκρουση και τήν ένωσή τους κατά τήν κίνηση αυτή, τυχαῖα γεννήθηκε ό κόσμος. 'Ο θεός κανένα δέν θά εἶχε λόγο νά ασχοληθῆ μέ τή γένεση του κόσμου. (Λουκρήτιος I, 1021, V 156).

'Η εξήγηση τής γένεσης τών οργανισμῶν στον 'Επίκουρο εἶναι σαν μιá μυθολόγηση τών γνωστῶν θεωριῶν για τή φυσικήν επιλογή τών οργανισμῶν, όπως περίπου τήν παραδέχεται ή σύγχρονη επιστήμη. (Λουκρ. V 834 κ. έ.), Μυθολογεῖ όμως και πιό πέρα από τούτο τό

σημεῖο, ὅταν ὑποστηρίζη πῶς ἡ ζωὴ γεννήθηκε στὴ γῆ ἀπὸ τὴ βροχὴ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανό. (Λουκρ. II 990). "Ἔτσι γεννήθηκε καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ὁ Λουκρήτιος, ἀποδίδοντας ἐπικούρεια διδάγματα, τὸν παρακολουθεῖ στὴν ἐξέλιξή του, ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ζωὴ, ὡς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Καὶ ἐδῶ πάλι, μὲ τὴ διαίσθησή του, φαίνεται νὰ φθάνη σὲ ὅσα διδάσκει ἡ σύγχρονη ἐθνολογία.

"Ὅπως κάθε ὑπαρξὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον σῶμα, μόνον ὕλη. Καὶ ἡ ψυχὴ του εἶναι ἓνα εἶδος ὕλης. «Ἡ ψυχὴ σῶμα ἐστὶ λεπτομερές» (Διογ. Λαερτ. X, I, 63), ποὺ διαλύεται μὲ τὸ θάνατο. Αὐτὴ εἶναι τὸ κέντρο τῆς γνώσης καὶ τῆς βούλησης.

Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως.— "Ὁμοια μὲ τοὺς στωϊκοὺς ὁ Ἐπίκουρος χρειάσθηκε, ἐρχόμενος σὲ ἀντίφαση μὲ τὶς κοσμοθεωρητικὲς του βάσεις, νὰ διασώσῃ τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως. Τὸ κατορθώνει, ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἡ μηχανικὴ κίνηση τῶν ἀτόμων καὶ ἐπομένως ἡ αἰτιοκρατικὴ διάρθρωση τῶν φαινομένων, δὲν εἶναι ἀκαμπτη καὶ ἀπόλυτη. Μένουν περιθώρια μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ἀνεμπόδιστα ἡ ψυχὴ (Usener 199, 25 καὶ 201, 15). "Ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἀπαραίτητη βάση γιὰ τὴν ἠθικὴ του φιλοσοφία.

Ὁ Θεός.— Μιὰ τέτοια κοσμοθεωρία καθιστᾷ περιττὴ τὴν παρουσία τοῦ θεοῦ. Τοὺς θεοὺς, ὅπως τοὺς φαντάζονται οἱ πολλοί, τοὺς καταπολεμᾷ ὁ Ἐπίκουρος προπαντὸς γιὰ τὸ φόβος τῶν θεῶν καὶ οἱ προλήψεις ποὺ δημιουργοῦνται γύρω ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι οἱ κυριώτερες ἀφορμὲς ποὺ καταστρέφουν τὴν ποθητὴν ἀταραξία τῆς ψυχῆς. Τοὺς θέλει ἀφθαρτοὺς καὶ μακάριοις καὶ ἐντελῶς ξένους πρὸς τὰ ἐγκόσμια (Διογ. Λαερτ. X, I, 123). Γι' αὐτὸ καὶ δὲν παίζουν κανένα ρόλο στὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πολὺ νὰ χρησιμεύουν ὡς παράδειγμα ἀληθινῆς εὐδαιμονίας καὶ ἀταραξίας.

IV

Ἡ ἐπικούρεια ἡδονή.— "Ἐνα ἀγαθὸ γνῶριζαν οἱ στωϊκοί, τὴν ἀρετὴ· ἓνα ἀγαθὸ γνῶρίζουν οἱ ἐπικούρειοι, τὴν ἡδονή. Καὶ ὅμως πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίθεση κρύβεται ἓνα κοινὸ ἰδανικόν, ἡ ἀταραξία. Εὐδαιμονία εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀρετὴ ὁδηγεῖ στὴν ἀταραξία, λένε οἱ στωϊκοί. Εὐδαιμονία εἶναι ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ ἡδονὴ ὁδηγεῖ στὴν ἀταραξία, λένε οἱ ἐπικούρειοι. Οἱ κυνικοὶ ὁδηγοῦν στὴν πρώτη λύση τοὺς στωϊκοὺς. Οἱ κυρηναῖκοι, ὁ Ἀρίστιππος, ὁδηγοῦν στὴ δεύτερη λύση τοὺς ἐπικουρείους. "Ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μόνον ἀγαθόν, ὁ μόνος σκοπός, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος, γιὰ τὴν ταύτιζομαι μὲ τὴν εὐδαιμονία, τὸ θεωροῦν οἱ ἐπικούρειοι σὰν αὐτονόητο (Διογ. Λαερτ. X, I, 137). Βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ζωῆς, τὴ μόνη

πηγή κάθε γνώσης. Ἄλλὰ στὴ λέξη ἡδονὴ δίνουν μιὰν ἔννοια κάπως διάφορη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ τῆς ἔδινε ὁ Ἀρίστιππος. Ἡ εὐδαιμονία, κατὰ τοὺς κυρηναῖκούς, πηγάζει ἀπὸ ἓνα σύνολο ἀπὸ πολλές σωματικὲς ἀπολαύσεις. Ὅσο περισσότερες, ὅσο ἐντατικώτερες, τόσο καὶ ἡ εὐδαιμονία πληρέστερη. Ὁ σοφὸς ξέρει νὰ βρῆσκῃ τὶς πληρέστερες ἡδονὲς καὶ μὲ γνώση νὰ βαδίζῃ στὸ δρόμο ποὺ θὰ τὶς γνωρίσῃ καὶ θυσιάζῃ τὶς λιγώτερο δυνατὲς γιὰ τὶς δυνατώτερες. Οἱ ἐπικούρειοι ἀντίθετα βλέπουν τὴν ἡδονὴ λιγώτερο στὴ θετικὴ μορφή τῆς ἀπόλαυσης καὶ περισσότερο στὴν ἀρνητικὴ μορφή, στὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἀντίθετου ἀπὸ τὴν ἡδονή, δηλαδὴ τοῦ πόνου. Ἐνῶ οἱ ἀπολαύσεις μὲ τὴν γρήγορὴ τους πάροδο, μὲ τὶς ἐναλλαγές, μὲ τὶς ματαιωμένους ἐπιθυμίες καταντοῦν πηγὲς πόνου, ἡ ἀποφυγὴ ὅλων αὐτῶν τῶν ἐναλλαγῶν καὶ τῆς ταραχῆς ποὺ προκαλοῦν, γεννοῦν ἓνα κλίμα ἡπιο γαλήνης, ἡρεμίας καὶ ἀταραξίας· καὶ αὕτῃ ἡ κατάσταση βρῆσκειται πιὸ κοντὰ στὴν εὐδαιμονία. Φυσικά, ἀφετηρία καὶ γιὰ τοὺς ἐπικουρείους εἶναι ἡ θετικὴ ἀπόλαυση, καὶ δὴ ἡ σωματικὴ ἡδονή, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ μέτρο, ποὺ μπορεῖ νὰ μὴ θίξῃ τὴ γαλήνη, τὴν ἀταραξία.

Βαδίζοντας παράλληλα πρὸς τοὺς κυνικοὺς βρῆσκει καὶ ὁ Ἐπίκουρος, πῶς οἱ φυσικὲς ἀνάγκες ποὺ πρέπει νὰ ἱκανοποιηθοῦν εἶναι λίγες. Οἱ μὴ φυσικὲς εἶναι οἱ πολλὲς καὶ αὐτὲς ἐπίκτητες. Ἔτσι, ἡ λιτὴ τροφή μᾶς δίνει τὴν ἴδιαν ἀπόλαυση μὲ τὴν πλούσια, χωρὶς συγχρόνως νὰ μᾶς βλάβῃ. Ὁ Ἐπίκουρος ἦταν παράδειγμα λιτοδίαιτου ἀνθρώπου. Τρεφόταν μὲ ψωμὶ καὶ νερό. Καὶ ὅταν ἤθελε νὰ χαρῆ πολυτέλεια πρόσθετε στὸ γεῦμα του καὶ λίγο τυρὶ. Γράφει σὲ ἓνα φίλο του: «Πέμψον μοι τυροῦ κυθριδίου ἔν' ὅταν βούλωμαι πολυτελέσασθαι δύνωμαι. (Διογ. Λαερτ. Χ, 1, 11).

Ἡ ἱκανοποίησις αὐτῶν τῶν λίγων φυσικῶν ἀναγκῶν δίνουν μιὰν ἡδονὴ ἀληθινὴ· ἀλλὰ καὶ ἡ στέρησις ἀπὸ αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ προκαλῆ πόνο, γιὰτὶ κάθε ἐπιθυμία πρέπει ἀπὸ φρόνησι, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποφεύγεται ἢ ἀπογοήτευσθαι, νὰ εἶναι ἀμβλεία, ἀδύνατη. Ὁ σοφὸς χρειάζεται λίγα καὶ γι' αὐτὰ τὰ λίγα ἔχει μιὰν ἐλαττωμένη ἐπιθυμία· πρέπει πάντα νὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ ὅ,τι ἐπιθυμεῖ. Γι' αὐτὸ αὐτὲς οἱ φυσικὲς ἡδονὲς δὲν πρέπει νὰ κυριαρχοῦν τὸν ἀνθρώπο· μπορεῖ καὶ πρέπει ἀντιθέτως αὐτὸς νὰ τὶς κυριαρχῆ καὶ νὰ εἶναι ἔτοιμος, χωρὶς λύπη καὶ πόνο, νὰ τὶς στερηθῆ. Γιατὶ εἶναι ἀπὸ τὴ φύσι τους φευγαλέες καὶ ἡ ἀπώλειά τους δὲν πρέπει νὰ τὸν πονέσουν καὶ νὰ πειράξουν τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς του. Οἱ πνευματικὲς ὅμως ἡδονὲς, ἐπειδὴ εἶναι διαρκέστερες καὶ δὲν ἐγκυμονοῦν τέτοιες ἀπογοητεύσεις, προάγουν ἀντὶ νὰ ἐμ-

ποδίζουσαν τὴν ἀταραξίαν καὶ ἔτσι ὁδηγοῦν ἀσφαλέστερα στὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονία. Μόνον τὸ πνεῦμα ἐκτείνεται μὲ τὴν ἀνάμνηση στὸ παρελθόν, μὲ τὴν στόχασση στὸ μέλλον καὶ δρέπει ἀπὸ παντοῦ, ἐνῶ τὸ σῶμα ζῆ μόνον στὸ παρὸν (Διογ. Λαερτ. X, § 137). Ἔτσι, ἐνῶ καὶ ὁ Ἐπίκουρος ξεκινᾷ σὰν γνήσιος ὑλιστὴς ἀπὸ τὴν σωματικὴν ἡδονήν, ὅπως καὶ οἱ κυρηναῖοι, καταλήγει νὰ βρίσκη τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονία στὸ χῶρο τῆς φρόνησης, γιατί αὐτὴ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν προλήψεις πού γεννοῦν τὸ δέος καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίας, πού προκαλοῦν ἀπογοητεύσεις, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν φυσικὸ πόνον, πού ἡ φρόνηση κατορθώνει νὰ κυριαρχήσῃ (ἐνθ., ἀν. § 118). Τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἡδονιστῆ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἦταν ρωμαλέον καὶ πῆγαζε μὲ ἀπόλυτη συνέπεια ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία του. Τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἡδονιστῆ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἦταν πιὸ ἐκλεπτισμένον, πιὸ πνευματικὸν καὶ ἀνταντακλοῦσε τὴν ζωὴ ἐνὸς ψυχικῶς καλλιεργημένου καὶ ἠθικῶς κουρασμένου ἀνθρώπου.

Ἡδονὴ καὶ ἀρετὴ.— Βρισκόμαστε στοὺς ἀντίποδες τῆς ἠθικῆς σκληρότητας τῶν στωϊκῶν, πού ἀναπτύχθηκε ἀκριβῶς σὰν ἀντίδραση στὴν ἐποχὴ τους. Γιὰ τοὺς στωϊκοὺς, ἡ ἀρετὴ ὑπάρχει γιὰ τὴν ἀρετὴ, πού εἶναι καὶ τελικὸς σκοπὸς τῆς πράξης. Γιὰ τοὺς ἐπικουρείους, ἡ ἡδονὴ ὑπάρχει ὡς μέσον μόνον γιὰ τὴν ἡδονήν. Ἄρετὴ εἶναι ἡ φρόνηση, πού μᾶς ὁδηγεῖ ἀσφαλέστερα πρὸς τὴν ἡδονήν καὶ ἡ ἀνδρεία, πού βοηθάει νὰ νικοῦμε τοὺς φόβους, πού ἐμποδίζουν τὴν ἡδονήν. Ἡ ἀρετὴ ἔτσι εἶναι ἀπλῶς μέσον, ἀλλὰ ἀπαραίτητο βέβαιον μέσον γιὰ τὸ σκοπὸ μας, πού εἶναι μόνον ἡ ἡδονήν. (Διογ. Λαερτ. X, 1, 138, Κικέρων *De fin* I, 13, 42). Σοφοὶ καὶ ἀνδρεῖοι ἀπολαυσίαι εἶναι οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἀνώτεροι ἀνθρώποι. Τέτοιο εἶναι τὸ ἰδανικὸ τῶν ἐπικουρείων. (Διογ. Λαερτ. X, 1, 135).

Ἄτομον καὶ κοινωνία.— Ὅπως καὶ οἱ στωϊκοί, οἱ ἐπικουρείοι τὴν λύση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος τὴν βρίσκουν μέσα στὸν ἀνθρώπον. Ἡ προσωπικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ τρόπος πού ὁ ἀνθρώπος ἀντικρῦζει τὸν ἔξω κόσμον καὶ δέχεται τὰ δεινὰ του, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν διόρθωσίν του, εἶναι τὸ κύριον ἠθικὸν πρόβλημα. Ὁ μεμονωμένος ἀνθρώπος εἶναι τὸ μέγα πρόβλημα καὶ ὄχι ὁ κοινωνικὸς ἀνθρώπος. Στούς ἐπικουρείους αὐτὴ ἡ τοποθέτηση εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐντονὴ καὶ σαφὴς ἀπὸ ὅ,τι στοὺς στωϊκοὺς. Γι' αὐτὸ εἶναι καὶ τόσο πενιχρὴ ἡ κοινωνικὴ τους φιλοσοφία.

Καὶ ὅμως, ὅπως καὶ οἱ στωϊκοί, ἀναγκάζονται καὶ οἱ ἐπικουρείοι νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν ἀνθρώπον στὴν σχέση του πρὸς τὴν κοινωνία καὶ εἰδικώτερα πρὸς τὴν πολιτεία. Τὸ κοινωνικῶς ὅμως ζῆν δὲν στηρίζεται ἐδῶ, ὅπως στοὺς στωϊκοὺς, στὴν κοινότητα τοῦ λόγου, ἀλλὰ στὴ φυσικὴν ἀναγκαιότητα καὶ στὸ συμφέρον.

Τὸ δίκαιο σύμβολον συμφέροντος.— Ἡ πολιτεία θεμελιώνεται καθαρῶς ὠφελιμιστικά. Στέκεται ἐμπόδιο στὴ βλάβη, ποῦ ἡ πράξις τοῦ ἐνὸς ἀτόμου μπορεῖ νὰ προξενήσῃ στὸ ἄλλο, προπαντὸς μὲ τίς ποινές ποῦ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ. Οἱ νόμοι τῆς πολιτείας στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι παρὰ συμβόλαια, συμφωνίες μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ποῦ ρυθμίζουν τὴν πράξις τους, ὥστε νὰ μὴ βλάπτουν καὶ νὰ μὴ βλάπτονται. Συμβόλαια μάλιστα ποῦ σκέφθησαν οἱ σοφοὶ καὶ ποῦ γι' αὐτὸ στὴ δική τους προστασία πρὸ παντὸς ἀποβλέπουν. "Ὅχι γιατί ὑπῆρχε κίνδυνος οἱ σοφοὶ νὰ βλάψουν· ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀποτρέπεται ἡ προσβολὴ τῶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Δὲν εἶναι τὸ δίκαιον ἔκφρασις τοῦ Λόγου, ὅπως ἔλεγαν οἱ στωϊκοί· «Τὸ τῆς φύσεως δίκαιον, ἔλεγε ὁ Ἐπίκουρος, ἐστὶ σύμβολον συμφέροντος εἰς τὸ μὴ βλάπτειν ἄλλους μηδὲ βλάπτεσθαι» (Διογ. Λαερτ. X, 1, 150) καὶ θεσπίζεται ἰδίως χάριν τῶν σοφῶν. «Οἱ νόμοι χάριν τῶν σοφῶν κεῖνται, οὐχ ὅπως μὴ ἀδικῶσιν, ἀλλ' ὅπως μὴ ἀδικῶνται» (Στοβαίου Ἀνθολογ. 43, 139).

Ἔτσι τὸ δίκαιον δὲν εἶναι ἀξία αὐτὸ καθ' ἑαυτό, οὔτε αὐτοσκοπός· εἶναι μέσον χρήσιμο, ἀπαραίτητο μάλιστα, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησις τῶν συμφερόντων· καὶ ἔχει κῦρος γιὰ ὅσον καιρὸ συμπίπτει μὲ τὸ συμφέρον. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἓνα φύσει δίκαιον καθολικοῦ κύρους ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν παγκόσμιον Λόγον· οὔτε ὑπάρχει δίκαιον αἰώνιον. Διαμορφώνεται καὶ πρέπει νὰ διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὰ ἐκάστοτε συμφέροντα. Ὑπάρχει ἐπομένως μόνον θετὸ δίκαιον ποῦ καθιδρύεται μὲ τὴν συμφωνία τῶν κοινωνῶν καὶ μὲ πρωτοβουλία μάλιστα τῶν σοφῶν· δίκαιον πάντα μεταβλητὸ καὶ πάντα σχετικοῦ κύρους. Ἀπὸ αὐτὰ ἀκολουθεῖ ὅτι τὸ αὐτὸ κῦρος, δηλ. σχετικὸ κῦρος καὶ τὴν ἴδια σχετικῆς ἀξίας δικαιολόγησις ἔχουν καὶ οἱ πολιτεῖες.

Οἱ ἐπικούρειοι καὶ ἡ πολιτεία.— Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις προσδιορίζουν καὶ τὴ θέση τοῦ σοφοῦ ἀπέναντι στὴν πολιτεία καὶ τὴν πολιτικὴν ζωὴν. Καταλήγουν οἱ ἐπικούρειοι στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ τοὺς στωϊκοὺς. Ὁ πολιτικὸς βίος εἶναι κακός, γιατί καταστρέφει τὴν ἀταραξία τῆς ψυχῆς καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ περιορισθῇ σὲ ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο. "Ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος, λένε οἱ στωϊκοί. "Ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ μὴ ταλαιπωρηθῇ ὁ ἄνθρωπος καὶ στερηθῇ τὴν ψυχικὴν του γαλήνην, λένε οἱ ἐπικούρειοι. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν παθῶν, λένε οἱ στωϊκοί· γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἐνοχλήσεων, λένε οἱ ἐπικούρειοι. Τὸ σύνθημα «Λάθε βιώσας» ποῦ μὲ τόσην ὀξύτητα πολεμάει ὁ Πλούταρχος στὸ δοκίμιόν του «Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας», ἐκφράζει ἐπιγραμματικὰ τὴν στάσι τῶν ἐπικουρείων ἀπέναντι στὴν τύρβη τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς καὶ ἐξηγεῖ τὸ λίγο ἐνδιαφέρον ποῦ ἐπέδειξε ὁλό-

κληρη ή σχολή τῶν ἐπικουρείων γιά τὰ προβλήματα τῆς πολιτείας. Φαίνεται πῶς οἱ ἐπικούρειοι δέν ἀποδοκιμάζανε τὸ μοναρχικὸ πολίτευμα, ἰδίως γιὰ τὴν διευκόλυνε τῆ φυγῆ τους ἀπὸ τὸ δημόσιο βίον. (Διογ. Λαερ. X, 121, Λουκρ. V 1125). Οἱ στωϊκοὶ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα, κάτω ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἠθικὴ γι' αὐτοὺς ἐπιταγή, ὄχι μόνον ἀφιέρωσαν σχετικὰ περισσότερὴ σκέψη στὰ προβλήματα τῆς πολιτείας, ἀλλὰ καὶ ἐκδηλώσανε, καθὼς ξέρομε, τὴν προτίμησή τους πρὸς ἓνα μίχτὸ πολίτευμα συνθέμενο ἀπὸ μοναρχικά, ἀριστοκρατικά καὶ δημοκρατικά στοιχεῖα.

Ἡ φιλία.— Ἡ ἀποφυγὴ κάθε ψυχικῆς ταραχῆς ἔκανε τοὺς ἐπικουρείους, νὰ θεωροῦν σὰ βάρος κάθε ἄλλον κοινωνικὸ δεσμὸ καὶ πρὸ πάντων τὸν οἰκογενειακόν. Καὶ μόνον ἐκεῖνος ὁ δεσμὸς εἶχε γι' αὐτοὺς θετικὴν ἀξία, πού σχηματιζόταν ἐλεύθερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴς ψυχικῆς του ἀνάγκες καὶ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάση γιὰ ὅλες τὴς πνευματικῆς του ἀπολαύσεις. Αὐτὴ ἦταν ἡ προσωπικὴ του φιλία, ἡ καθαρὴ πνευματικὴ ἐπικοινωνία. "Ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως οἱ στωϊκοί, ἔτσι καὶ ὁ Ἐπίκουρος εἶναι λάτρης τοῦ γνήσιου φιλικοῦ δεσμοῦ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πραγματικὰ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀνήγαγε τὴν φιλία στὴν ὑψηλότερη ἠθικὴ σχέση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, πῶς ἡ φιλία εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ φιλία εἶναι τὸ ἀπαραίτητο βάθος, ἡ πλουσιώτερη πηγὴ εὐδαιμονίας: «ὧν ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὄλου βίου μακαριότητα πολὺ μέγιστον ἐστὶν ἡ τῆς φιλίας κτῆσις» (Διογ. Λαερτ. X, 1, 148). Εἶναι φυσικὸ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ἀπομονωμένο ἄτομο, νὰ παραμερίζουν τοὺς δεσμοὺς πού ἐπιβάλλονται, εἴτε ἀπὸ τὴ φύση, εἴτε ἀπὸ τὴν ἱστορία, σὲ μεγάλα σύνολα, καὶ νὰ στρέφονται πρὸς τοὺς προσωποπαγεῖς δεσμοὺς, πού ἐλεύθερα σχηματίζονται ἀνάμεσα σὲ πνευματικὰ συγγενῆ ἄτομα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΕ΄.

ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΚΛΕΚΤΙΚΟΙ

Ὁ Πύρρων καὶ οἱ σκεπτικοί.— Τὴν ἴδια σχεδὸν ἐποχὴ πού ἀκμάζανε οἱ σχολές τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν ἐπικουρείων, ἀναπτύχθηκε καὶ μιὰ ἄλλη σχολή, πού καὶ αὐτὴ, ἀπὸ τὸ δικό της δρόμο, προσπάθησε νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς· ἡ σχολὴ τῶν σκεπτικῶν. Καὶ αὐτὴ στράφηκε πρὸς τὸ μεμονωμένο ἄτομο. Καὶ αὐτὴ ἔχει καθαρὰ αἰσθησιοκρατικὴν ἀφετηρία. Καὶ αὐτὴ ἔχει τάξει σκοπὸ τῆς νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀταραξία.

Ἰδρυτὴς τῆς «σκέψεως» πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ Πύρρων ὁ Ἡλεῖος (365—275 π.Χ.). Τὴ διδασκαλία του τὴ γνωρίζομε ἀπὸ τὸν Τίμωνα τὸν Φλιάσιο (320 — 230), τὸν γνωστὸ σιλλογράφο, πού στοὺς σίλλους του σατύρισε ὅλες τὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες ἐκτὸς τῆς θεωρίας τοῦ Πύρρωνος. Ἡ συνέχεια τοῦ ρεύματος αὐτοῦ—γιατὶ γιὰ σχολὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος—δὲν εἶναι πολὺ καθαρὴ. Πάντως δὲν σταματᾷ πρὶν ἀπὸ τὸν δεῦτερο μ.Χ. αἰῶνα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρωμε τὸν Αἰνησίδημο, φιλόσοφο τοῦ πρώτου πιθανῶς αἰῶνα, κυρίως τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικὸ (2ος αἰῶν. μ.Χ.) ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ὁποῖου ἀντλοῦμε τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τοὺς σκεπτικούς. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ περιλάβωμε μέσα στοὺς σκεπτικούς καὶ τὴ «μέση Ἀκαδημία» ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ἀρχεσίλαο, πού καταγότανε ἀπὸ τὴν Πιτάνη τῆς Αἰολίδας (γύρω στὰ 315—240 π.Χ.) καὶ τελειώνοντας μὲ τὸν Καρνεάδη (214—129 π.Χ. περίπου), πού πρέπει νὰ θεωρηθῆ καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς νεώτερης Ἀκαδημίας. Ὁ Καρνεάδης εἶχε μεγάλην ἐπιρροὴ στὴν ἐποχὴ του καὶ ἡ ἐμφάνισή του στὴ Ρώμη, στὰ 155 π.Χ., ἀποτέλεσε σταθμὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ τῆς ζωῆ καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴ διάδοση τῆς φιλοσοφίας στὸν λατινικὸ κόσμο.

Ἡ «ἐποχὴ».— Συνεχίζοντας κατὰ κάποιον τρόπον τὴ σοφιστικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ τὴ διδασκαλία τῆς μεγαρικῆς σχολῆς, οἱ σκεπτικοὶ θεμελιώνουν τὴ θεωρία τους στὴν ἀμφισβήτησιν κάθε γνώσης. Σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης εἶναι νὰ γνωρίσῃ πρῶτα «ὅποια πέφυκε

τὰ πράγματα· δεύτερον δὲ τίνα χρῆ τρόπον ἡμᾶς πρὸς αὐτὰ διάκει-
σθαι· τελευταῖον δέ, τί περιέσται τοῖς οὕτως ἔχουσι». (Εὐσεβίου
Εὐαγγ. Ἀποδ. XIV, 18, 2). Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, στὸ ὁποῖο
στηρίζονται τὰ δύο ἄλλα, εἶναι ἀδύνατο. Ἐμεῖς, ἔχοντας ὡς μόνον
ὄργανο γνώσης τὴν ἀντίληψη, κατέχομε μόνον ὅ,τι μᾶς φαίνεται·
ὄχι ὅ,τι πραγματικὰ ὑπάρχει· τὰ φαινόμενα, καὶ ὄχι τὰ πράγματα.
αὐτὰ καθ' ἑαυτά. Κατέχομε μόνον τὶς ψυχικὲς καταστάσεις, τὶς
ὁποῖες τὰ πράγματα προκαλοῦν. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ φθά-
σωμε ὡς τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτά, εἶναι φανερό ὅτι μπορούμε
σὲ αὐτά, ἀνάλογα ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε ἐντυπώσεις μας, νὰ προσδώσωμε
τὶς πιὸ ἀντίθετες ἰδιότητες, χωρὶς νὰ δικαιούμεθα νὰ ὑποστηρίξωμε
ὅτι τούτη ἢ ἐκείνη ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια. «Ὅλα ἐξ ἴσου ἀπέχουν
ἀπὸ ἐκεῖνο ποῦ δὲν ξέρομε τί εἶναι. «Τὰ μὲν οὖν πράγματα ἀποφαίνειν
ἐπ' ἴσης ἀδιάφορα καὶ ἀστάθμητα καὶ ἀνεπίκριτα διὰ τὸ μῆτε τὰς
αἰσθήσεις ἡμῶν μῆτε τὰς δόξας ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι». (Εὐσε-
βίου Εὐαγγ. Ἀποδ. XIV, 18, 3, δὲς καὶ Διογ. Λαερτ. IX, 11
61). Ἐφ' ὅσον ὅμως ἀδυνατοῦμε νὰ φθάσωμε στὴ γνώση, ἐφ'
ὅσον γιὰ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφανθοῦμε, ὅτι εἶναι ἢ ὅτι δὲν
εἶναι, δὲν ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος, παρὰ ἢ ἀποφυγὴ ἀπὸ κάθε ἀπό-
φανση, ἢ ἐποχὴ ἀπὸ κάθε κρίση.

Ἐποχὴ καὶ ἀταραξία.— Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀποφεύγοντας
τὶς πεπλανημένους γνώμες, ἀτενίζομε τὰ πράγματα χωρὶς παραισθή-
σεις, ἐλεύθεροι ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὰ λάθη ποῦ αὐτὲς προκαλοῦν. Καὶ
ἔτσι ἐλεύθεροι φθάνομε ἀσφαλέστερα στὸν τελικὸ σκοπὸ, ποῦ ἀρμόζει
στὸ σοφὸ, στὴν ἀταραξία. «Οἱ σκεπτικοὶ φασὶ τὴν ἐποχὴν, ἢ σκιαῶς
τρόπον ἐπακολουθεῖ ἢ ἀταραξία», (Διογ. Λαερτ. IX, § 107).

Ἔως ποῖο σημεῖο τὶς σκέψεις αὐτὲς τὶς ἀνέπτυξε ὁ Πύρρων καὶ
οἱ διαδοχοὶ του, ἢ ἡ μέση Ἀκαδημία, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ καθο-
ρίση κανεὶς. Βέβαιον ὅμως εἶναι, ὅτι στὴ μέση Ἀκαδημία ἀναπτύσσεται
ἡ θεωρία τῆς πιθανότητας.

Ἡ πιθανολόγησις.— Μπροστὰ σὲ αὐτὴν τὴν ἀμφιβολία ἀκόμη
καὶ γιὰ τὸ ἀμφίβολο ἢ «ἐποχὴ» ἦταν πραγματικὰ ἡ μόνη λογικὴ λύσις.
Ἀλλὰ ἡ πλήρης ἐποχὴ, στὸν πρακτικὸ τουλάχιστον βίον, εἶναι ἀδύ-
νατη. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ πράξῃ καὶ πρέπει σὲ κάποια δεδομένα
νὰ στηριχθῆ γιὰ νὰ πράξῃ.

Μιὰ ὅμως ποῦ τίποτε δὲν εἶναι βέβαιο καὶ εἶναι ὅλα ἐνδεχό-
μενα, ὁ μόνος δείκτης γιὰ τὴν πράξιν εἶναι τὸ πιθανόν. Μὲ τὴν κρίση
ὅτι ὠρισμένα ἐνδεχόμενα εἶναι πιθανώτερα ἀπὸ ἄλλα, προχωρεῖ κανεὶς
στὴν πράξιν. Ἀλλὰ διατρέχει βέβαια πάντα τὸν κίνδυνον νὰ ἀποδειχθῇ
τὸ πιθανόν μὴ ἀληθινόν. Τὸ ἐνδεχόμενον ὅμως αὐτὸ εἶναι συνήθως μικρόν.

Ἄλλο ἀσφαλέστερο ἔρεισμα γιὰ τὴν πράξιν δὲν ὑπάρχει. Νὰ πράττης ὅ,τι καθ' ὅλες τὶς ἐνδείξεις εἶναι τὸ ὀρθώτερο. Τὶς ἐνδείξεις μάλιστα αὐτές, γιὰ τὸ τί εἶναι κάθε φορά πιθανώτερο, τὶς μελέτησε καὶ προσπάθησε νὰ τὶς ἱεραρχήσῃ πρὸ παντὸς ὁ Καρνεάδης.

Ἡ σχετικότητα στὴν πράξιν.— Ἔτσι, ποιὸς εἶναι ὁ σκοπός, ποὺ πρέπει νὰ ἐπιδιωχθῇ μετὰ τὴν πράξιν καὶ αὐτὸ εἶναι ἀβέβαιο, ὅσο καὶ οἱ ὅροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ πράξιν ἐπιχειρεῖται. Κανόνες ἀμετακίνητοι ὅπως τὸ φυσικὸ δίκαιο τῶν στωϊκῶν δὲν ὑπάρχει. Ὑπάρχουν μόνον κανόνες σχετικῆς ἀξίας καὶ πιθανῆς ὀρθότητος ποὺ θεσπίσθηκαν γιὰ λόγους ὠφελιμιστικούς. Ἡ δικαιοσύνη συγκρούεται συχνὰ μετὰ τὸ συμφέρον καὶ κανένας ἀπολύτως θεωρητικὸς λόγος δὲν ὑπάρχει γιὰ νὰ προκριθῇ ἀπὸ τὸ συμφέρον. Εἶναι φανερὸ πῶς ἀπὸ μιὰ τέτοιαν ἀφετηρία δὲν προχωρεῖ σὲ βάθος ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν σκεπτικῶν. Δὲν φαίνεται οὔτε ὡς τὴν θεωρίαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου τῶν ἐπικουρείων νὰ ἔχουν φθάσει.

Μαζὶ τοὺς ἔτσι τελειώνει ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία στὴν Ἑλλάδα. Θὰ ξαναρχίσῃ μέσα στὰ ἔργα ὠρισμένων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ σκεπτικισμὸς ὡς κατάληξις.— Κλείνει ὁμως μετὰ τοὺς σκεπτικούς καὶ ἓνας ἄλλος μεγαλύτερος κύκλος. Ἡ φιλοσοφία ἄρχισε ὅταν ἔθεσε ὁ ἄνθρωπος τὸ ἐρώτημα «τί ἐστίν», ζητώντας νὰ γνωρίσῃ, ὄχι τὴν ἐπίφασιν, ἀλλὰ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων. Ἡ ἀπάντησις, ὅτι οὐσία τῶν ὄντων εἶναι τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ἢ ὁ ἀήρ ἢ τὸ ἀπειρο ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλο στοιχεῖο, δὲν ἔχει σήμερον σημασίαν. Αἰώνια ὁμως ἀξία ἔχει τὸ ἐρώτημα, γιὰτὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίαν ἀπαρχὴν κάθε φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ὑστερὰ ἀπὸ πέντε αἰῶνες, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ἔδωσαν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ τόσες ἀπαντήσεις οἱ Ἕλληνες, ἦρθε ἡ ὥρα νὰ κλείσῃ ὁ κύκλος μετὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ. Στὸ τί ἐστίν, ποὺ γυρεύει ὁ φιλοσοφῶν ἄνθρωπος, δὲν ὑπάρχει ἀπάντησις. Δὲν ὑπάρχει στὴ σφαῖραν τουλάχιστον τοῦ καθαρῦ φιλοσοφικοῦ ἔτασμοῦ. Ἴσως νὰ ὑπάρχῃ πέρα ἀπὸ αὐτόν. Ὑστερὰ ἀπὸ τὴν κατάφασιν τῆς γνώσεως, ὕστερὰ ἀπὸ τὴν βεβαιότητα καὶ στὴν θεωρίαν καὶ στὴν πράξιν, ποὺ ἐκφράζουν τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα, ἀνακύπτει πάλιν, πρὸ ἐντονῆς ἰσως ἀπὸ πρὶν, ἡ ἀντίθετη στάσις, ἡ ἄρνησις τῆς γνώσεως καὶ οἱ συνακόλουθοι ἀμφιβολίες στὴν θεωρίαν καὶ στὴν πράξιν.

Ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη κοσμοθεωρία. Εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τρόπους ἀντικρύσματος τοῦ κόσμου, σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας. Μπροστὰ σὲ αὐτὴ τὴν μεγάλην ἄρνησιν δύο διέξοδοι ἀπομέναν, γιὰ ὅσους δὲν θέλανε νὰ σταθοῦν στὸ στάδιον αὐτὸ τῆς ἀγνοσίας.

Ὁ ἐκλεκτισμός.— Ἡ πρώτη ἦταν μιὰ νέα θέση ποὺ θὰ ἦρε αὐτὴ τὴν ἄρνηση. Ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μέσα στὰ πλαίσια τῆς παλιᾶς φιλοσοφικῆς παράδοσης, εἶχαν στερέψει οἱ δημιουργικὲς πηγές. Νέα συστήματα, ὅπως τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλη, δὲν μπορούσαν πιά νὰ δημιουργήσῃ ὁ ἀρχαῖος κόσμος. Μόνο μετὰ πολλοὺς αἰῶνες, σὲ ἄλλους λαοὺς, θὰ ξαναεμφανίζονταν μεγάλα φιλοσοφικὰ πνεύματα μετὰ τὴ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς στὸ μέτωπό τους. Τὸ μόνο, ποὺ κατάρθωσε ἀκόμη τότε τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, ἦταν ὁ ἐρατισμός, ἀπὸ τὰ διάφορα γνωστὰ συστήματα, θεωρημάτων καὶ ἰδεῶν. Οἱ σοφοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, κάτοχοι ὅλης τῆς γνώσης τοῦ παρελθόντος, παίρνουν ὁ καθένας ὅ,τι τοὺς ταιριάζει ἀπὸ τὰ διάφορα συστήματα καὶ συρράπτουν μιὰ προσωπικὴ δική τους κοσμοθεωρία. Αὐτὸ τὸ ἐνωτικὸ ἔργο, τὸ ἔργο τοῦ συγκρητισμοῦ, χαρακτηρίζει τὴ μεγάλη κατηγορία τῶν λεγομένων ἐκλεκτικῶν φιλοσόφων, ποὺ ἐμφανίζονται στὸν πρῶτον αἰῶνα π. Χ. Φυσικά, δὲν προσθέτουν πολλὰ στὰ ὅσα κιόλας διδαχθήκαμε ἀπὸ τὰ περασμένα. Γι' αὐτό, σὲ μιὰ σύντομην ἐπισκόπηση τῆς κοινωνικῆς μάλιστα φιλοσοφίας, δὲν ὑπάρχει λόγος εἰδικώτερα νὰ μνημονευθοῦν.

Οἱ ἐκλεκτικοὶ μπορεῖ νὰ διακριθοῦν ἀνάλογα μετὰ τὴ σχολὴ ἀπὸ τὴν ὁποία κυρίως ἀντλοῦν τὰ δογματὰ τους. Ἔτσι ἔχομε τοὺς ἐκλεκτικούς τῆς νεώτερης Ἀκαδημίας, ὅπως ὁ Θράσυλλος στὸν πρῶτον π. Χ. αἰῶνα, καὶ τοὺς ἐκλεκτικούς ποὺ συνδέονται περισσότερο μετὰ τὴ Στοά, ὅπως ὁ Παναίτιος (180 - 110 π. Χ.) καὶ ὁ Ποσειδώνιος (175 - 90 π. Χ.). Οἱ δύο αὐτοὶ εἶναι ἴσως καὶ οἱ σημαντικώτεροι ἀντιπρόσωποι τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐκλεκτισμοῦ.

Ἡ μετάβαση πέραν τοῦ λόγου.— Γιὰ τὴν ἐξοδο ὅμως ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς γνώσης ὑπῆρχε καὶ ἄλλος δρόμος. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ἀξιολογώτερος. Ἀφοῦ ἡ γνώση, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ρυθμίζης κατὰ τὸν ὀρθὸ τρόπο τὴ ζωὴ σου, δὲν ὑπάρχει, καὶ ἔτσι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὴν πορεία του μετὰ τὴς δικῆς του δυνάμεις, πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ τὴν καθοδήγησή του πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη γνώση, πέρα ἀπὸ τὴ γνώση ποὺ μᾶς δίνει ὁ λόγος ποὺ κατέχει ὁ ἄνθρωπος. Ἔτσι τὸ βασικὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς ὠθοῦσε μοιραῖα τὸν στοχαστὴ πρὸς τὴς ἀνώτερες, τὴς ὑπεράνθρωπες δυνάμεις ποὺ ὀρίζουν τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου. Εἶχεν ἔλθει πιά ἡ ὥρα τῶν θεολογικῶν ἀναζητήσεων. Ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς Λόγος, στὴν κλασσικὴ του μορφή, στὴν καθαρὴν ἐγκοσμιότητά του, φαινόταν τούτῃ τὴν ὥρα ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ δώσῃ τὴ λύση ποὺ χρειαζόταν ὁ ἄνθρωπος. Εἶχεν ἔλθει ἡ ὥρα νὰ προχωρήσῃ ὁ ἄνθρωπος «ἐπέκεινα τοῦ λόγου». Αὐτὴ

ἦταν ἡ τελευταία ἀποστολή τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ποῦ καὶ αὐτὴν τὴν ἐξεπλήρωσε μὲ ὑπέροχα πνευματικὰ κατορθώματα. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ διαιρέσωμε σὲ δυὸ κατηγορίες. Ἡ μιὰ περιλαμβάνει τὰ ἔργα ποῦ ἀφιερώνονται στὴ σκελέτωση, τὴν ἐλλογὴ διάρθρωση τῆς χριστιανικῆς ἰδέας. Ἡ ἄλλη περιλαμβάνει τὸ ἔργο τῶν νεοπλατωνικῶν, τὸ ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ κίνημα, ποῦ ἔχει γιὰ κορυφὴ τὴν Ἐννεάδα τοῦ Πλωτίνου, τοῦ τελευταίου τιτᾶνα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Μέσα στὰ πλαίσια αὐτά, τὰ θέματα τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας σχεδὸν ἐξαφανίζονται. Δὲν ἐνδιαφέρουν πιά οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἀναμεταξύ τους, ἀλλὰ οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ Θεό. Τὰ θέματα τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας ξαναζοῦν ἀργότερα, ὅταν ὁ Αὐγουστῖνος μὲ τὴν «Civitas Dei» ὀρίζει τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, καὶ ἐξετάζει τὴ θέσιν τῆς ἐκκλησίας στὴν ἐγκόσμια ζωὴ. Ἀλλὰ ἐκεῖ πιά βρισκόμαστε πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἐλληνικῆς σκέψης· πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ποῦ τάξαμε σὲ αὐτὴν τὴ μελέτη.